

RICHARD SWARTZ:

Europas oroshärd

I Östeuropa var det arbetarna – i Gdansk 1980 – och borgarna – i Prag 1968 – som försvarade samhället mot kommunismen. Ett samhälle, dominerat av medelklass, har tendensen att försvara sig på den inre fronten i stället för den yttre. Ett samhälle utan en stark, traditionell medelklass väljer att ta upp kampen på den yttre fronten.

Balkan är inte Centraleuropa. Både arbetarklass och medelklass har här alltid varit svagare. Titoismens förening av "marknadsekonomi" och "självförvaltning" gjorde samhället så svagt att en desperat politisk klass utsåg det till offer i syfte att försöka rädda sin egen makt.

Richard Swartz är korrespondent för Svenska Dagbladet i Östeuropa.

Förbluffande, gång efter annan, hur mycket sanning som ryms i en truisem eller banalitet: alla – utom möjligen några av de direkt berörda – vet redan att det jugoslaviska kriget inte har någon segrare, bara förlorare. När det en gång blir dags för bokslut kommer ingen att ha annat än sår och mardrömmar att visa upp, och ingen människa kan veta när sådana sår läks eller den första drömlösa natten infinner sig.

Vad är nu detta för ett samhälle där den enes förlust inte ens innebär den andres vinst? Vad är det för ett samhälle som visat sig ur stånd att försvara sig mot ett övergrepp som hotar dess existens? Jag talar här inte om vad som en gång var den jugoslaviska staten, utan om just själva samhället under den statliga fernissan: ett samhälle som här mer än någon annanstans i Europa påminner om en spröd bikaka, en lika osannolik som fantastisk skapelse, men som över lång tid faktiskt härbärgerade en hel del liberalism och mångnationell gemenskap.

Utan krigsförklaring har armén och den politiska klassen i Serbien, understödd av politiker på annat håll, gått till angrepp på detta samhälle. Man har gjort det för att försöka rädda den egna makten; att bikakan samtidigt förstörs, är inte ett pris som måste betalas under beklagande, utan just en del av planen för att säkra det egna maktmonopolet. Bikakan förstörs, eller för att vara mera exakt, i första hand de städer som hållit den samman. Det är därför ingen slump att just Vukovar och Sarajevo är de mest förstörda: i båda städerna fanns en unik stadskultur, präglad av tolerans och måttfullhet, som tillät mer än ett halvdussin nationer och nästan lika många religioner att

existera tillsammans. Det är denna urbana kultur som hållit den sydslaviska delen av Balkan kvar i Europa, och ironin vill att det mesta av denna stadskultur går tillbaka på två imperier, det habsburgska och det ottomanska, båda negerade just genom den jugoslaviska statsbildningen. Men utan städer som Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Belgrad, Novi Sad, Skoplje eller Dubrovnik hade förmodligen denna del av Europa för länge sedan utplånat all pluralism och förvandlat sig till ett lyckorike i det kalla ljuset från den "etniska rensningens" ledstjärna.

Städernas oförmåga att värja sig mot förstörelse tror jag har att göra med frånvaron av en bred och medveten arbetar- och/eller borgarklass.

Vad vi nu bevittnar, är hur dessa städer berövas sin betydelse som vår civilisations utposter och reduceras till motståndsfickor, där de sista som nåtts av budkavlen från Europa ännu ett tag håller ut; den europeiska miljön i Sarajevo är redan förstörd, i Ljubljana och Skoplje vid liv men marginaliserad, i Novi Sad hukande i källaren, i Dubrovnik chockad och rådlös, i Zagreb på väg att trängas tillbaka och skrämmas till foglighet. Och i Belgrad måste man värja sig i öppen kamp, i det Belgrad som av alla dessa städer har den starkaste och mest livaktiga europeiska miljön, även om det för en och annan kanske låter förvånande.

Vad vi genom detta krig tvingas inse, är att dessa utposter inte var starka nog, att de aldrig lyckades prägla sin omgivning i en sådan utsträckning att det hade kunnat garantera deras egen överlevnad. Ett ex-

periment som sträckt sig över flera sekler håller inför våra ögon på att avslutas. Stadskulturen går under; från Montenegros berg, från Lika och Kroatiska karstlandskap, från serbiska eller muslimska landsbygdshålor i Bosnien kommer de nya herrarna, och de av dem som kanske sedan en generation tillbaka trots allt är stadsbor erinrar sig nu sitt ursprung, alla sina komplex och sitt undertryckta hat mot staden. I kriget mot samhället har många av dem förvandlat sig till en femte kolonn och gjort gemensam sak med förstörarna *ante portas*.

Städerna har visat sig oförmögna att värja sig mot denna förstörelse. Stadskulturens svaghet demonstreras ännu tydligare genom dess oförmåga att i tid tygla förstörelsens krafter, och till stor del tror jag att det har att göra med frånvaron av en bred och medveten arbetar- och/eller borgarklass i de jugoslaviska städerna. Utan dessa grupper var det jugoslaviska samhället ännu mer utelämnat till de krafter som ville förstöra det; och angreppet ägde rum just i det ögonblick då samhället var lika skyddslöst som ormen i färd med att ömsa sitt skinn när samhället var på väg mot en ny existens efter att ha lämnat den gamla kommunistiska bakom sig.

Två försvarsstrategier

Det var arbetare och borgare som i Östeuropa försvarade samhället mot kommunismen. Bönderna må ha värjt sig mot kollektiviseringen, hårdnackat och ofta heroiskt, men de stora bondeupprorens tid är (med undantag för Frankrike) förbi i Europa, och även i öst är det numera staden som fungerar som samhällets vikti-

gaste försvarsbastion. Det var arbetare som 1953 revolterade mot kommunismen i Poznan eller Östberlin, intellektuella ur medelklassen som tillsammans med arbetare 1956 tog upp kampen mot Röda Arméns stridsvagnar i Budapest, en lika diffus som stark borgarklass som i Prag 1968 protesterade mot Moskvas invasion.

Initiativet låg ibland hos arbetarna, ibland hos borgarna, och även om en sådan distinktion måste förbli mycket oprecis, tror jag ändå att den kan bidra till att bättre förstå vissa av det östeuropeiska samhällets försvarsmekanismer. Ty olika samhällen försvarar sig på olika sätt och i överensstämmelse med sina givna förutsättningar; i Centraleuropa kan vi kanske låta de polska och tjeckiska "modellerna" gälla som exempel på de två viktigaste möjligheterna.

I staden Gdansk utbröt på sommaren 1980 den strejk som skulle bli upptakten till samhällets seger över kommunismen. För första gången i det polska samhällets kamp mot kommunismen hade arbetare och intellektuella borgare lyckats åstadkomma en gemensam front, men i allt väsentligt präglades försvaret av just de arbetare som förlitade sig på sin klass klassiska vapen, generalstrejken. Den polska försvarskampen väckte en oerhörd sympati och beundran, men kunde samtidigt framstå som på något sätt främmande, som om den inte hörde hemma i vår tid. Vad vi såg var arbetare i blåställ och skyddshjälm, sotiga ansikten, men på knä framför svartklädda präster.

Detta stod i skarp kontrast till vad vi hade sett i Prag tolv år tidigare. I Prag fanns inga sotiga ansikten: de människor som klättrade upp på de sovjetiska strids-

vagnarna såg mer ut som flanörer än som arbetare. Med argument, som om de hade befunnit sig i kafét och inte på gatan, försökte de bringa tigande rödarmister till förnuft; den hereoiska gesten var ersatt av förtvivlan.

Denna bild var annorlunda därför att det 1968 hade varit lika meningslöst att tala om en tjeckisk arbetarklass som om en svensk eller tysk; i Böhmen-Mähren existerade inte längre någon rågång mellan verkstadsgolv och kontor, arbetarna var redan assimilerade i en bred medelklass, och på ölstugan i Prag satt advoka-

Tjeckerna gav inte upp kampen 1968, men valde att försvara sig som borgare gör: de gick helt enkelt hem till sig och stängde dörren.

ten och svetsaren sedan någon generation tillbaka vid samma bord och underhöll sig med varandra. I Gdansk eller Warszawa hade det varit en sällsynthet. När de unga rödarmisterna i Prag inte visade sig tillgängliga för rationella argument, klättrade pragborna snart ned från stridsvagnarna. De gav inte upp kampen, men de valde att försvara sig som borgare gör inför en övermäktig fiende: de gick helt enkelt hem till sig och stängde dörren.

Med mycket få undantag var det just så som hela det av medelklass präglade Västeuropa försvarade sig mot Hitler under kriget; tjeckerna följde samma mönster 1968, så som de hade gjort det redan 1938 och 1948. Man övervintrade.

Ett samhälle dominerat av medelklass, har tendensen att försvara sig på den inre fronten i stället för den yttre, åtminstone om det ställs inför ett val. Detta försvar är

på sikt ofta framgångsrikt eftersom samhällets värden är inristade med fina, nära nog outplånliga linjer, i medborgarens medvetande. När faran är över, öppnar man dörren igen, och allt är som förut. Samhällets försvar har här mer att göra med tidens gång än med offentliga manifestationer, medan ett samhälle utan en stark, traditionell medelklass väljer att ta upp kampen på den yttre fronten: det försvarar sig så att säga till häst och med sabel i hand, delvis därför att minnet av ett sådant samhälles värden på ett helt annat sätt än i det borgerliga, måste hållas levande genom själva kampen i sig.

Kommunismen förmådde aldrig deformera vare sig det polska eller det tjeckiska till oigenkännlighet.

Båda dessa försvarsstrategier rymmer sina särskilda fördelar men naturligtvis också faror, kanske som mest uppenbara hos den borgerliga varianten: att förlägga försvaret till den inre fronten utsätter medborgaren för risken att bli en medbrottsling, en anpassling som bara förlänger sitt eget martyrium. Men det händer också emellanåt att den som kämpar till häst faller ur sadeln, ibland mer till följd av sin egen militanta iver än på grund av motståndarens övermakt.

Båda dessa försvarsstrategier är dock – ibland mer intuitivt än medvetet – klara över sina begränsningar. Nära nog kontrapunktiskt utvecklas därför kompenserande om också svagare traditioner, som den hussitiska i Böhmen-Mähren eller den positivistiska i Polen. Jan Palach eller Václav Havel representerar en kompromisslös moralisk hållning som givit

detta samhälles "privata" försvar kompletterande en offentlig dimension, medan polska positivisterna från Boleslaw Prus till Tadeusz Mazowiecki uppträtt som förebilder genom ett reformistiskt *Klein-arbeit* som knappast haft sin tyngdpunkt i romantisk aktivism.

Ändå är dessa två försvarsstrategier så olika, att det inte är förvånande om de har svårt att fördras varandra. Misstron har ofta varit ömsesidig, inte sällan stegrad till förakt, i något enstaka fall uppblandat med dold avund. Min egen erfarenhet från Östeuropa säger mig att detta är en både onödig och dum träta, särskilt som båda strategierna visat sig effektiva när det gällt själva målsättningen: kommunismen förmådde aldrig deformera vare sig det polska eller det tjeckiska samhället till oigenkännlighet.

Balkan är inte Centraleuropa

Balkan är dock inte Centraleuropa. Både arbetarklass och medelklass har här alltid varit svagare; stadskulturen har därför varit bräckligare och stärktes mycket litet i det titoistiska Jugoslavien. För den som lärt sig att titoismen var mycket liberalare än stalinismen och det posttotalitära system som sedan följde i Östeuropa, kan det låta som en paradox. Paradoxen blir ännu djupsinnigare när man inser att det faktiskt var titoismens speciella form av liberalism som är en av huvudorsakerna till den blygsamma utvecklingen av stadskulturen i Jugoslavien under det senaste halvsekle. Tito tillät visserligen både marknadsekonomi och självförvaltning, men i en stat som de facto ägdes av ett enda parti, i sin tur sammanflätat med en armé och ett hemligt polisväsen. Precis

som i Östeuropa kunde därför ingen stat i vår mening existera; i Jugoslavien fanns inte den förvaltning och de institutioner som hos oss opartiskt fortsätter att verka, oavsett vem som råkar befinna sig vid makten.

Detta fick mycket allvarliga konsekvenser. Den spirande medelklassen i städerna, redan från början så mycket svagare än i Centraleuropa, fick aldrig någon riktig skolning i det civila samhällets rutiner; den liberalism man konfronterades med var inskränkt till rätten att tjäna pengar, men i ett samhälle där pengarna snarare garanterades genom utvandring eller protektion från den politiska klassens sida än genom ansträngningar vilande på den europeiska medelklassens klassiska dygder. Ändå var detta naturligtvis en stor frihet jämfört med det övriga Östeuropa: många människor blev välbeställda, men till priset av politiskt beroende och passivitet. Städerna i sig blev möjligen rikare, men sällan själva stadskulturen. Den nye borgaren liknade en *nouveau riche*, och på ett liknande sätt pacificerades städernas arbetare genom den mycket egenartade titoistiska mystifikation som kallades "självförvaltning".

Jag träffade aldrig någon i Jugoslavien som riktigt kunde reda ut vad arbetarnas självförvaltning egentligen innebar. Varje försök att gå till källorna för att studera slovenen Edvard Kardeljs texter, slutade med att jag lade ifrån mig boken och somnade. Något liknande måste ha drabbat de jugoslaviska arbetarna, åtminstone i överförd mening; den titoistiska självför-

valtningen sövde ned dem. I praktiken kom arbetarna att uteslutande använda sig av den på samma sätt som den nya medelklassen använde sig av marknaden: till att personligen berika sig.

I varje företag tog arbetarna ut så mycket pengar de kunde och eftersom företagen också i samma grannskap arbetade under radikalt olika förutsättningar, blev resultatet en atomisering eller åtminstone splittring av arbetarklassen, innan den ens själv hade upptäckt att den existerade. En sådan ordning passade makthavarna; på så sätt stärktes deras maktmonopol.

Städernas arbetare pacificerades genom den mycket egenartade titoistiska mystifikation som kallades "självförvaltning".

Men i samma utsträckning försvagades det civila samhället. I själva verket gjorde denna för titoismen typiska förening av "marknadsekonomi" och "självförvaltning" samhället så svagt att en desperat politisk klass, som förlorat Gudfaderns auktoritet och legitimitet, utsåg det till offer i syfte att försöka rädda sin egen makt. Det jugoslaviska samhället fördes till slaktbänken. Tito vänder sig visserligen i sin grav, men vi andra erinrar oss kanske ännu en av dessa sanningar, upprepad så ofta att den blivit banal: vad som här en gång skulle skapas, bar på fröet till sin egen undergång.